

ARAPÇA BİRKAÇ DARB-I MESELİN VE ŞEYHÎ 'NİN
HAR-NÂME 'SİNDE İŞLEDİĞİ HİKÂYENİN MENŞEI HAKKINDA

NİHAD M. ÇETİN

I

XV. asır Türk şâirlerinden Şeyhî, başından geçen acı bir hâdise üzerine *Har-nâme* adlı meşhur küçük mesnevisini nazmetmişti. Şâiri içten feryâda sevkeden musîbet, edebiyat tarihi için mes'ut bir vesile oldu: Çok eski bir fablden büyük bir san'at eseri doğdu.

Har-nâme 'de işlenen kıssanın çekirdeğini teşkil eden fabl, zamanla ve yayıldığı muhitlere göre bâzı değişikliklere uğramıştır. Bu yazıda bu öğüt verici kıssanın tesbit edilebilen izleri, Arap edebiyatındaki birkaç darb-ı meselden hareket edilerek gösterilmeye çalışılacaktır.

Bahis mevzûu hikâye ile alâkalı olmak üzere Arapça'da birkaç darb-ı mesel vardır. Bunların bir kısmında kulaklarını kaybeden hikâye kahramanının hangi hayvan olduğu zikredilmez. Bu darb-ı mesellerin biri şudur¹ :

كطالب القرن حُذعت أذنه.

(*Boynuz isteyip kulağı kesilen gibi.*)

Bu darb-ı meselin, — Türkçe'deki "Dimyat'a (veya Tosya'ya) pirince giderken evdeki bulgurdan oldu" meseli gibi — bir kâr, bir kazanç peşine düşerek elindekini de kaybeden kimse hakkında söylendiği izah edilir.

Aynı mânâdaki darb-ı mesellerden biri de şudur² :

¹ İbn 'Abd Rabbihi, *al-'İkd al-farîd*, nşr. A. Amîn, A. al-Zayn, İ. al-Abyârî, Kahire, 1940 v. dd., III, 126, str. 14; Abû Hilâl al-'Askarî, *Camharat al-amşâl*, Köprülü Ktp., nr. 1233, vr. 156^b; al-Maydânî, *Macma' al-amşâl*, Tahran, 1290, s. 510; nşr. M. Muhy al-Dîn 'Abd al-Hamid, Kahire, 1379, II, 139-140; al-Zamahşarî, *al-Mustakşâ fi'l-amşâl*, Topkapı Sarayı Ktp., Üçüncü Ahmed kısmı, nr. 2290, vr. 144^b - 145^a; aynı ktp., Emânet Hazine kısmı, nr. 1531, 147^a-147^b; İbrâhîm al-Ahdab al-Tarabulusî, *Farâ'id al-la'âl*, Beyrut, 1312, II, 109.

² İbn Kutayba, *Uyûn al-aḥbâr*, Kahire, 1925-1928, III, 141.

ذهب يبتقى قرناً فلم يرجع بأذنين.

(Boynuz elde etmeyi arzulayarak gitti de kulaklarını kaybetmiş olarak döndü.)

Darb-ı meselin yukarda zikredilen ilk şeklini kaydeden bâzı müelliflerin³ maalesef şâirini zikretmeden şâhid olarak verdikleri, deve tasvirine dâir şu üç beyitlik parça⁴ bu sözün dayandığı kıssayı ana hatlarıyla hülâsa etmesi bakımından ehemmiyetlidir :

مثل النعمامة كانت ونحو ساءمة أذناه حتى زهاها الحين والحين
جاءت لتسرى قرناً أو تعوضه والله في دناح البيع والعين
فقبل أذناك ظلمت اصطلمت الى الصماخ فلا قرن ولا أذن

(Başiboş dolaşmasıyle tıpkı devekuşunu andırıyordu; hani o uzun kulaklı devekuşunu ki, musibet ve cinnet onu akılsızca hareket etmeğe sevketti, tuttu, satın alma veya değişme sûretiyle boynuz edinmeye geldi. Halbuki felekte kazanmak da vardı, aldanmak da. Ona "senin bu kulakların yersiz" dediler ve oracıkta kulaklarını dibinden kestiler. Böylece ne boynuz elde edebildi, ne kulak kaldı.)

Devekuşunun, adı hâline gelen sıfatlarından biri *maşlûm* (veya *muşallam* "kulakları kesilmiş")'dur. 'Antara, Zuhayr, Kabşat bint Ma'di-karib, 'Alkama gibi Câhiliyye şâirlerinden itibâren devekuşu için bu sıfat kullanılmıştır⁵. Onun, gûyâ, kulaklarının kesilmesi sûretiyle gadra uğraması *zalim* ("zulüm görmüş") diye anılmasına da sebep olmuştur.

³ al-Maydâni, *Macma' al-amsâl*; dolayısıyla : *Farâ'id al-la'âl*; al-Zamahşari, *al-Mustakşâ fi'l-amsâl* : gösterilen yerler. Rivâyeti al-Farrâ³ (v. 207-823)'a çıkan bu beyitler için ayrıca bk. al-Azhari, *Tahzib al-luğa*, Kahire, 1384-1387, X, 497 (md. c n n); al-Cavhari, *al-Şihâh*, Kahire, 1376-1377, V, 2094 (md. c n n); İbn Fâris, *Mu'cam makâyis al-luğa*, Kahire, 1366, I, 76 (md. 3 z n); III, 299 (md. ş l m); İbn Manzur, *Lisân al-Arab*, Bulak, 1300-1308, XVI, 249 (md. c n n); al-Zabîdî, *Tâc al-arûs*, Kahire, 1306-1307, IX, 166 (md. c n n), yalnız birinci beyit.

⁴ Bu parçada bâzı rivâyet farkları vardır: meselâ *ساءمة* kelimesi *Maķāyis*'te *سالة* 'dür. *Tahzib*'in neşrinde de bu şekil mevcut olmakla beraber al-Cavhari bu eserin müellif hattıyla yazılmış nüshasında kelimenin *ساءمة* olduğunu söyler. Yine ilk beyitteki *زهاها* ibâresi al-Zabîdî'nin beyânına göre, *Tahzib*'in müellifin el yazısıyla olan nüshasında *نهماها* şeklinde kaydedilmişti.

⁵ İbn Kutayba, *Ma'āni'l-kabîr*, Haydarâbâd, 1368, I, 366 v. d.; al-Câhiz, *K. al-hayavân*, nşr. 'Abd al-Salâm Muhammed b. Hârûn, Kahire, 1357-1364, IV, 395-398; al-Maydâni, göst. yer.

Bütün bunlar yukarda işâret edildiği gibi, bir kıssadan gelmektedir. Nitekim al-Câhiz (ölm. 255/869) de buna temas eder ⁶. Arapların inancına göre, devekuşu, iki boynuz aramağa gitmiş, fakat insanlar tutup kulaklarını kesmişler. Bu kuşa istediği verilmediği, üstelik kulakları kesildiği için *zalim* denmiştir. Filhakika yukarda zikredilen darb-ı meselin

ذهب النعامه تطلب فرين فقطعوا أذنيها .

(Devekuşu iki boynuz aramağa gitti, kulaklarını kestiler.)

yine aynı mânâda :

إن النعامه ذهب تطلب القرين فقطعوا أذنيها .

veya :

ذهب النعامه تطلب قرناً فجدعت أذنه .

şekilleri vardır ⁷

Bahis mevzûu darb-ı meselin hikâyesine Muḥâzramûn'dan olan Abū 'İyāl al-Huzalî ⁸ de bir şiirinde ⁹ şu şekilde temâs etmiştir :

أو كالنعامه إذ غدت من بيتها ليصاع قرناًها بغير أذنين
فاجتنت الأذنان منها فاتتهت صلماً ليست من ذوات فرون

(Veya o devekuşu gibi ki, evinden çıkıp, danışmadan, kendi başına iki boynuz edinmeye gelmiş, kulaklarını dibinden kesmişler. Boynuz sâhibi olamadığı gibi kulaksız da kalmış.)

Muḥdaş şâirlerin ilki sayılan Başşâr b. Burd (ölm. 167/7 3) ¹⁰ de

⁶ K. *al-ḥayawân*, IV, 323-324; buradan naklen: al-Damiri, *Ḥayāt al-ḥayawân*, Kahire, 1309, II, 310; Türkçe terc. Abdurrahman b. İbrahim, İstanbul, 1272, II, 242.

⁷ K. *al-ḥayawân*, IV, 398, 399, 323; *Ma'ānî'l-kabîr*, I, 337; al-Maydānî, *Macma' al-amsāl*, gösterilen yerler.

⁸ Milâdî VII. asrın başlarında doğup Mu'aviya'nın hilâfeti zamanında (41-60/660-680) ölen Abū 'İyāl için bk. Abu'l-Farac al-İsfahanî, *K. al-ağānî*, Bulak, 1285, XX, 167-168; İbn Hacer al-Askalânî, *al-İşāba*, Kalkotta, 1854-1888, VII, 143.

⁹ *Dīvān al-Huzalîyîn*, Kahire, 1367, II, 268; *al-Ḥayawân*, IV, 323-324, 396; *K. al-ağānî*, XX, 167.

¹⁰ Şâir için bk. İbn Kutayba, *K. al-şî'r va'l-şu'arâ*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, 1369, s. 733-736; *K. al-ağānî*, III, 20-73 (= III⁸, 135-250); al-Ḥatîb al-Bagdadî, *Tārîḥ Bağlād*, Kahire, 1349, VII, 112-118; İbn Hallikân, *Vafayôt al-ağānî*, nşr. M. Muhy al-Din 'Abd al-Hamid, Kahire, 1367, I, 245-248; C. Borekermann, *GAL*, I, 73-74, *Suppl.*, I, 108-110; Kasım Kufralı, *Beşşar*, IA, II, 574-576.

bu darb-ı meseli bir şiirinde kullanmıştı. Başşar'ın şiirinin ¹¹ bâzı rivâyet farklarında devekuşunun (*al-hayk*) yerini eşek (*al-ayr*) alır, Beyit şudur:

فصرتُ كالعيرِ غداً طالباً قرناً فلم يرجع بأذنين

(Boynuz aramağa gidip de kulaksız dönen eşeğe dändüm.)

Şâirin *Divan*'ının neşrinde de kabul edilmiş olan 'ayr şeklinin doğru olması gerekir. Nitekim bahis mevzûu beyti ihtiva eden şiirle alâkalı bir fıkra da bunu göstermektedir ¹². Bizzat şâirden rivâyet edildiğine göre, Basra vâlisi 'Ukba b. Salm bir gün Başşar'ı, Hammâd 'Acrad (ölm.161/77)'i ve A'sâ Bahila (?)'yi yanma çağırarak "Dün halkın kullandığı bir darb-ı mesel hatırıma geldi:

ذهب الحمارُ يطاب قرنينِ نجاء بلا أذنين
(Eşek boynuz aramağa gitti ve iki kulağını kaybetmiş olarak döndü). Bu meseli ihtiva eden bir şiir bulunuz" der ve bunu bulana 5000 dirhem vereceğini, aksi takdirde her birine 500'er kamçı vurduracağını söyler. Hammâd ve A'sâ mühlet isterler; Başşar 7 beyit hâlinde elimizde bulunan ve yukardaki beyti ihtiva eden şiirini söyleyerek câzeyi alır. 'Ukba b. Salm'in zikrettiği darb-ı meselde *himâr* geçtiğine göre Başşar'ın mezkûr şiirindeki nüsha farkları arasında bulunan 'ayr'ın doğru olması gerekir. Başşar'ın şiirini zikredenlerden 'Abd al-Rahim b. Abd al-Rahmân al-'Abbâsi (v. 963/1556) ¹³, ismini vermediği bir başka şâirin şu beytini de kaydeder:

ذهب الحمارُ ليستفيد لنفسه قرناً فأب وما له أذنين

(Eşek kendisine boynuz edinmek için gitti ve kulaklarını kaybetmiş olarak döndü.)

Boynuz edinmek isteyenine devekuşu yerine bâzan eşek olarak nakledildiğini söyleyen al-Maydâni ¹⁴ de şâirini zikretmeden, boynuz edinmek için gidip de kulaksız dönen eşeği mesel getiren şu beyti kaydeder:

كمثلِ حمارٍ كان للقرنِ طالبُ فأب بلا أذنٍ و ليس له قرنُ

(Boynuz aramaya gidip kulaksız dönen, boynuzu da olmayan bir eşek gibi.)

¹¹ *Dîvân*, nşr. Badr al-Dîn al-'Alavi, Beyrut, 1963, s. 239, 6. beyit; 'Uyûn al-ahbâr, III, 141; *K. al-ağānî*, III, 52 (= III³, 205-206); Abû 'Alî al-Kalî, *K. al-amālî*, Bulak, 1324, III, 108; Abû Hilâl al-'Askari, *Camharat al-amşâl*, vr. 156^b; al-Ragib al-İşfahânî, *al-Muhâzarât*, Kahire, 1287, II, 394.

¹² Yukarda verilen kaynaklar arasında şiirin inşâd sebebi olan fıkra en mufassal şekilde *K. al-ağānî*'de bulunmaktadır. Ayrıca bk. 'Abd al-'Aziz al-Maymanî, *Zağl al-La'ālî*, Kahire, 1354, s. 50.

¹³ *Ma'âhid at-taştîş*, Bulak, 1274, s. 137.

¹⁴ *Macma' al-amşâl*, göst. yer.

Böylece, Araplar arasında devekuşuna bağlı bir kıssadan doğduğu anlaşılan mezkûr darb-ı meselde sonraları bu kuşun adının yerini eşeğin aldığı görülmektedir. Mesel artık umûmiyetle şu şekliyle söylenilegelmiştir :

ذهب الحمارُ يَطْلُبُ قَرْنَيْنِ فَعَادَ مَصْلُومَ الْأَذْنَيْنِ

(Eşek iki boynuz aramağa gitti ve kulakları kesilmiş olarak döndü.)¹⁵

Meselde devekuşu ile eşeğin yer değiştirmesi sebepsiz değildir. Herhâlde çok eski ve aynı kaynaktan gelen bir masalın Araplar arasındaki kahramanı, devekuşu, İran'da ise — belki menşesine daha uygun olarak — eşek idi. Abū Hilâl al-^cAskarî'nin bunu "bir Fars darb-ı meseli" saymasının sebebi herhâlde aşağıda zikredilecek olan hikâyeyi bilmesinden ve sözün İran'da yaygın bulunmasından ileri geliyordu. Nitekim Sâmânîler devrinde yaşamış ve Arapça şiirler nazmetmiş bulunan Abū ^cAbd Allah al-Bādānî (veya al-Bādani)¹⁶ Farsça darb-ı meselleri nazmen Arapçaya çevirerek bir kasîde yazmıştır ki bu kasîdenin bir beyti şudur:

وكم من حمارٍ سار مُرْتَادًا قَرْنَهُ فَآبَ مَلَا الْأُذُنَ وَكَانَ مِنَ الْخَطْلِ

(Ne kadar eşek vardır ki, kendisine boynuz temin etmeye gitmiş, uzun kulaklı iken, kulaksız dönmüştür.)

Farsça'da ve İran edebiyatında meselin hikâyesi Pehlevî dilindeki metinlere ve dolayısıyla sanskrit edebiyatına kadar çıkar. Nitekim *Kalila va Dimna*'nın Pehlevî versiyonundan gelen en eski tercümesi olarak bilinen Süryânî dilindeki metnin son bölümündeki *Fareler hükümdarı ile üç veziri* masalı boynuz edinmek arzusuna kapılarak kulaklarını da kaybeden eşeğin kıssasını tafsilâtlı şekilde ihtiva eder¹⁷.

Bu metin Araplarca da meçhul değildi. Her ne kadar İbn al-Muğaffa' (143/760)'ın her hâlde bir takım tasarruflarla çevirdiği eserinde bu

¹⁵ G. W. Freytag, *Arabum Proverbia (Amşâl al-^cArab)*. Bonnae, 1838, I, 517, nr. IX, caput 79; Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-Arab*, İstanbul, 1304, I, 327; L. Ma'âlûf, *al-Muncid*, Beyrut, 1966, s. 949.

¹⁶ Nişâbü'r ve Abivard'de yaşadığı, al-Bal'ami'yi medhettiği bilinen bu âmâ şâir hakkında bk. al-Şa'âlîbi, *Yatimat al-dâhr*, nşr. Muhammed Muhy al-Dîn ^cAbd al-Hamid, Kahire, 1377, IV, 90-91; al-Sam'ânî, *K. al-ansâb*, nşr. D. S. Ma'goliouth, Leyden, 1912, s. 58^a (md. *Bādani*); nşr. ^cAbd al-Rahmân b. Yahya'l-Yamâni, Haydarâbâd, 1383, II, 22, burada şâir hakkındaki bilginin al-Hakim an-Nisâbüri'nin *Tārîh Nisâbü'r*'undan alındığı söylenirse de al-Hakim'in ancak hülâsa şeklinde mevcut ve tab'edilmiş bulunan (Tahrân, 1339 hş) mezkûr eserinde al-Bādānî'ye dâir bir kayda tesâdüf edilememiştir.

¹⁷ *Kalila und Dimna*, Syrische und Deutch von Friedrich Schulthess, Berlin, 1911, Süryânî metin : I, 180-198; Almanca tercüme : II, 158-170.

kısım yoksa da daha başkaları tarafından yapıldığını bildiğimiz fakat bugüne kadar muhafaza edilememiş, veya sâdece bir takım parçaları kalmış manzûm ve mensûr tercümelerde herhâlde bu hikâyeye mevcuttu. Bâzı Arapça *Kalîla va Dimna* tercümelerine ilâve edilmiş bulunan bu hikâyeyi S. de Sacy¹⁸, ayrıca süryânî şekli ve Almanca tercümesiyle birlikte Th. Nöldeke¹⁹ neşretmişlerdi. Hikâye, *Kalîla va Dimna* 'nin daha sonraki neşirlerinden bâzılarına²⁰ da dercedilmiştir. Küçük birkaç hikâyeyi ihtiva eden bir çerçeve hikâye içerisindeki kulaklarını kaybeden eşeğin bu masalı, büyük kısmı itibâriyle aynen tercüme ve diğer yerleri hülâsa edilmek suretiyle şöyledir²¹:

«Hind hükümdârı, hakîm Beydeba'dan tecrübeli ve bilgili bir rehberden edinilecek faydaları bildirmesini istedi. Filozof Beydeba da ona fareler hükümdârının veziri ile istişâresinden sağladığı faydayı bu husûsta misâl gösterdi ve böyle bir insan seçmenin birçok vahîm hâdiselerden kendisini koruyabileceğini ilâve etti. Hükümdâr, fareler hükümdârının kıssasını dinlemek istedi ve vezir anlattı :

Brahmanlar ülkesinde Dürâb denilen bir bölge vardı. Bu geniş bölgenin ortasında Andazinûn adlı bir şehir bulunuyordu. Halkın dilediği gibi yaşadığı bu şehirde Mihrar adlı bir fare vardı ki, ülkenin bütün farelerinin hâkimi idi. Onun da işlerinde istişârede bulunduğu üç veziri vardı. Bir gün muhtelif meseleleri görüşürlerken, söz, nesillerden beri baskısı altında yaşadıkları kedi korkusundan kurtulmak için ne yapmaları gerektiği husûsuna geldi. Vezirlerden ikisi hükümdârın herkesten iyi düşüneceğini, ne olursa olsun onun bu husûstaki fikrine katılacaklarını söylediler. Üçüncü vezir konuşmuyordu. Buna içerleyen hükümdâr, onun da fikrini açıklamasını istedi. Vezir bütün bir cinsin nesillerden beri tevârüs ettiği bir korkuya karşı koyabilmek için çâre bulunamayacağını, en doğru hareketin bu yolda her hangi bir teşebbüse girişmekten vazgeçmek olduğunu ileri sürdü ve buna mesel olarak da şu hikâyeyi anlattı :

Bir ülkede ağaçları, meyveleri, suları bol bir dağ vardı. Beldenin bütün hayvanları bu dağdaki nimetlerle geçiniyorlardı. Bu dağda dünyanın üç buçuk ikliminde esen bütün rüzgârların yedi bölüğünden mü-

¹⁸ *Calila et Dimna ou Fables de Bidpai*, Paris, 1816.

¹⁹ *Die Erzählung von Mausekönig und seinen Ministern*, Göttingen, 1879.

²⁰ Msl. Louis Cheikho, *La Version arabe de Kalilah et Dimnah d'après le plus ancien manuscrit arabe daté*, Beyrut, 1905.

²¹ Bu hülâsa ve işaret edilen kısmın tercümesi Nöldeke'nin, 19. notta zikredilen neşrine (s. 53-67) dayanmaktadır.

rekkep bir havanın çıktığı bir delik, deliğin yanında da son derecede güzel bina edilmiş, bütün âlemde benzeri bulunmayan bir ev vardı. Hükümdâr ve onun cedleri olan melikler bu binâda oturlardı. Bâzan bu delikten çıkan bol rüzgârların şiddetinden perişan oluyorlar fakat yine de burayı, vatan edinmiş bulduklarından, evin ve yerinin güzelliğinden dolayı terkedemiyorlardı.

Bir gün hükümdâr, işlerinde akıl danıştığı vezirine :

— Bizler ecdâdımızın gayretleri, çalışmaları sâyesinde bol nimetler içerisinde bulunuyoruz; işlerimiz dilediğimiz gibi iyi gidiyor. Eğer şiddetli rüzgâra mâruz bulunmasaydı bu ev, cennetin bir eşi olacaktı. Acaba şu rüzgârın çıktığı deliğin ağzını kapatmaya bir çâre bulamaz mıyız? Bunu başarırız hem bu dünyada cenneti elde ederiz, hem de ebediyete kadar anılacak bir isim sâhibi oluruz.

dedi. Vezir :

— Ben sizin kulunuzum, dedi, hizmetinize ve emirlerinize koşmaya amâdeyim.

Hükümdâr bunun, sorusuna bir cevap olamayacağını söyleyince vezir şöyle karşılık verdi :

— Şu anda bundan başka verecek bir cevabım yoktur. Çünkü efendimiz benden daha bilgili, daha hakîmdir; o dünyanın hükümdârıdır. Bahsettikleri husûsa gelince, bu ancak ilâhî bir güçle başarılabilir.

Melik ise, saâdetlerin yüksekte bulunduğunu, fakat bunlara erişmek için teşebbüs ve gayretin insanlara bırakıldığını, işlerin seyrinin ve varacağı neticenin yukardan gelecek bir yardıma bağlı olduğunu ileri sürerek:

— Bu işe gelince, bu, insanların yapabileceği işlerdendir. İlâhî fiillerden değil.

dedi ve vezirden tekrar fikrini sordu. Vezir şöyle dedi :

— Fikrim, melikin, yapmak istediği şeyi uzun uzadıya düşünmesidir. Çünkü bu hususta birşeyler söylemek kolaydır; fakat vaziyetin hayır veya şer neye varacağını bilmek insanlar için gizli ve anlaşılması güçtür. Bu yüzden *boynuzları bitsin diye gidip kulakları kesilen eşeğin başına gelen şeyin senin de başına gelmemesi için mes'eleyi iyice düşünmek gerekir.*

Hükümdâr sordu :

— Bu nasıl oldu ?

Vezir anlattı :

— *Rivâyet ederler ki vaktiyle bir adamın bir eşeği vardı. Sâhibi ye-*

mini bol bol veriyordu. Böylece eşek semirdi, azdı ve çoştı. Günün birinde sâhibi onu ırmağa sulamağa götürmüştü. Eşeğin gözüne uzaktaki bir dişi eşek çarptı. Onu görünce çoştı ve anırmağa başladı. Bu coşmuş hâlini gören sâhibi, elimden kaçır diye korkarak onu nehrin kıyısındaki bir ağaca bağladı ve dişi eşeğin sâhibine, eşeğini çekip götürmesini söylemeye gitti. Adam gidince eşek ağacın etrafında dönmeye ve azgınlığını artırmaya başladı. Dönüp dururken bir ara başını eğmişti ki, ihlîlini ve onun tevettürünü gördü. Kendi kendine "Bu sopa, dedi, süvarilere, muhâriplere yaraşır. Fakat tek başına neye yarar ki?.. Benim bundan başka çeşit bir silâhım yok. Sâdece bu sopayla insanlara karşı savaşılmaz. Üstelik ben savaşıklıkta mâhir de değilim. Bununla beraber her hâl ü kârda iyi silâh kullanamayanları yaralayabilir, dövebilirim. Bir de elime istediğim gibi bir mızrak geçseydi, yüz atlının önünden kaçmazdım. Benim için çıkar yol bir mızrak temin etmeye çalışmaktır. Eğer babalarım, dedelerim bu hususta gayret sarfetmiş olsalardı aradığım şey bugün temin edilmiş olacaktı."

Bu sırada kocaman boynuzlu bir geyiği sâhibi nehre sulamağa getirmişti. Eşek, geyiği ve onun düşündüğü şekildeki boynuzlarının büyüklüğünü görünce dehşete düştü ve düşünceye daldı. Kendi kendine "Eğer mızrakları, yayları ve sâir çeşit silâhları olmasaydı bu geyik bu boynuzları taşımazdı, dedi. Şüphesiz o, savaşıklıkta usta olacak. Bulduğum yerden kaçsam, bu geyiğe bağlanıp beraberinde bulunsam, bir müddet ona hizmet etsem, istediğim şeyleri temin ederdim. O da benim hizmetimi, bağlılığımı görerek sâhip olduğu silâhtan bana da hediye etmekten geri kalmazdı."

Geyik eşeğin coşkun hâlini ve kendi kendine tepindiğini görünce su içmeyi bırakıp onu seyre daldı. Eşek, geyiğin su içmediğini görerek kendi kendine düşünüp şöyle dedi: "Onu su içmekten bende müşâhede ettiği hâl alıkoyuyor. O bana bakıyor ve benden hoşlanıyor. Allâhu Taâlâ, ben daha düşünmeye başladığım zaman dilediğim şeyi gönderdi; bu hâdise yukardan gelen mes'ut bir yardımdan başka bir şey olamaz. Nasıl güzel bir baht ile doğmuşum, nasıl bir saâdetim varmış ki, bu büyük hâdiseyle karşılaştım. Ben şüphesiz âlemde bir hârikayım!"

Sonra sâhibi, geyiğin su içmediğini görünce onu evine götürdü. Evi nehrin, eşeğin bağlı bulunduğu yakasının yakınında idi. Geyik, sâhibinin evine girene kadar, eşek gözlerini ona dikti ve bakışlarını ayırmadı. Bu yeri tanıyabilmek için bir işaret tâyin etti. Sonra eşeğin sâhibi de gelecek onu evine götürüp bağladı, yemini verdi. Gönlü geyikle geçen hâdiseyle meşgul olan eşek ne yemeyi düşündü ne içmeyi. Karşılaştığı hâdi-

seyi düşünmeye ve bir çâre tasarlamaya koyuldu. Kendi kendine “Bu gece onun yanına kaçmalıyım” dedi.

Gece olup sâhipleri meşgulken uğraştı, nihâyet kapıyı açıp geyiğin girdiği eve doğru koşarak çıkıp gitti. Oraya vardığı zaman kapıyı buldu, tehlikeli bir vaziyet bulunmadığından emin olunca kapıdaki bir aralıktan içeriyi gözetledi; geyiğin bağırsız, başı boş olduğunu gördü. Kendisini görürler diye korkarak sabaha kadar bir köşede durdu.

Sabahleyin adam geyiği alıp nehre sulamaya götürdü. Adam önden gidiyor ve geyiği boynundaki bir iple çekiyordu. Eşek hemen geyiğe doğru ilerledi. Yanı sıra yürüyüp ona kendi dili ile maksadını anlatmaya koyuldu. Geyik eşek dilini bilmiyordu. Eşeğin dediklerini anlayamayınca ürktü, onunla dövüşmeye başladı. Geyiği götüren adam, onun kiminle dövüştüğünü görmek için dönünce yanları sıra gelen eşeği gördü ve yakalamak istedi. Sonra, “Eşeği tutarsam geyik yine onunla dövüşür ve ben ikisini birden zaptedemem; iyisi mi onu geyiğin yanından uzaklaştırırım” dedi; elindeki sopayla eşeğe girişti. Eşek uzaklaştı. Sonra adam yuluna devam edince eşek geyiğin yanı sıra yürüyüp ona hitap etmek için tekrar döndü. Geyik onu görür görmez yine boğuşmaya başladı. Adam ikinci defa döndü ve eşeği dövdü. Eşek kaçtı. Sonra aynı şey üç defa tekerrür etti: Her defasında eşek geyiğin yanına geldi ve adam onu dövdü. Nihâyet eşek “Benim geyikle konuşmama, anlaşmama, maksadımı açmama, sâdece, onu çekip götüren bu adam mâni oluyor” diye düşündü ve adamın üstüne atılarak sırtından iyice ısırıldı. Adam eşekten kendisini güç belâ kurtarabildi; onun kudurmuş, azgın hâlini görüp “Yakalasam da bana yapacağı musîbetten emin olamam, ama ona bir damga vurursam, sâhibinin yanında gördüğüm zaman tanır intikamımı isterim” diyerek bıçağını çıkarttığı gibi eşeğin kulaklarını kesti.

Eşek sâhibinin evine döndü. Sâhibinin ona verdiği cezâ, kulaklarının kesilmesinden daha beter oldu. O zaman eşek, düşündü ve kendi kendine “Muhakkak atalarım bunu vaktiyle düşünmüşler, fakat sonunun kötüye varacağından korkarak vazgeçmişlerdir” dedi.

Kıssayı dinledikten sonra hükümdâr :

— Bunu duymuştum, dedi. Ama bu işten niçin korkuyorsun? Allah bilir ki, bu iş, istediğimiz gibi bitmezse, senin çekineceğin bir taraf olmayacaktır. Ne neticeye varırsa varsın biz, işin kötü âkibetinden kendimizi kurtarabiliriz.

Vezerin ikazına kulak vermeyen hükümdâr, deliği kapatma işine girişir: Her tarafa haber gönderilir, memleketteki bütün gençlerin, filân

ayın filân gününde kapısına gelmeleri ve dağdan odun getirmeleri emredilir. Rüzgârın azaldığı bir sırada odunlar deliğe doldurulur ve ağı büyük bir taş setle güzelce kapatılır. Böylece rüzgârın çıkması önlenir.

Aradan altı ay geçmeden dağda ne varsa kurur. Kuraklık yüz ferahlık bir mesâfeye yayılır, bütün hayvanlar ölür, sular çekilir, nehirler kurur; veba salgını çıkar, halkın çoğu kırılır gider. Kalanlar hükümdârın kapısına dayanırlar. Onu, vezirini ve çoluk çocuğunu öldürürler. Sonra da gidip setti yıkar, deliğe doldurulmuş bulunan odunları ateşlerler. Altı aydır biriken rüzgâr birden boşalmaya başlar. Yanan odunların alevini memleketin her tarafına iki gün iki gece yayar; ne bir şehir, ne bir köy kalır. Bir tek ağaç, bir tek canlı bırakmaz, her şeyi mahveder.

Farelerin hükümdârı vezirine bu hikâyeyi duyduğunu söyler, ama kararından da caymaz. Büyük tehlikeleri göze almayanların büyük işler başaramayacaklarını ilâve eder. Sonra vezirlerine, küçüğünden büyüğüne doğru suâller sorar. Küçük vezir *birçok zil temin edilmesini teklif eder. Bu ziller kedinin boynuna asıldı mı, nereden geçse sesi duyulacak ve böylece onun şerrinden korunmak mümkün olacaktır. İkinci vezir :*

— *Diyeğim ki, birçok zil temin ettik; karşısına geçip de kedinin boynuna bunu kim takacak?*

der. Onun fikrine göre bütün fareler bir sene müddetle şehri terk edip kırdâ yaşamalılar. Şehir halkı farelerin ortadan çekilmesi üzerine kedilere ihtiyaç kalmadığını anlayacaklar, bir kısmını öldürecek, bir kısmını da kovacaklardır. Böylece kediler ortadan kalkınca fareler tekrar şehirdeki eski hayatlarına döneceklerdir.

Üçüncü vezir de bu teklifi uygun bulmaz : Evvelâ bir senede kediler tükenmez, sonra, kırdâ geçecek, bunun için hazırlıklı bulunmadıkları bir yıllık hayatlarında karşılaşacakları sıkıntılar, tehlikeler kedi korkusundan aşağı kalmayacaktır. Bu vezire göre şöyle bir tedbire başvurulmalıdır :

— Hükümdâr bütün fareleri toplayarak onlara şu emri vermelidir : Her fare yaşadığı evde bütün farelerin toplanabileceği bir kovuk açmalı, burada on günlük yiyecek depo etmelidir. Buradan duvara yedi, kıymetli eşya ve elbiselerin bulunduğu odaya da üç kapı açmalıdır. Sonra hepimiz kedisi bulunan bir zengininin evinde toplanmalıyız. Yiyeceklere dokunmayıp yalnız elbise, kumaş ve kıymetli eşya odasına girerek orada bulunanlara zarar vermeliyiz. Bunun üzerine ev sâhibi ikinci bir kedi te'min edecektir. O zaman biz de zararı artırmalıyız. Üçüncü kedi getirildiği vakit daha fazla zarar vermeliyiz. Böylece kedi sayısı arttıkça

zararın da arttığını gören ev sâhibi, tecrübe için kedilerin birini kovacaktır. Bunun üzerine biz de zararı biraz hafifletmeliyiz. Bütün kediler evden uzaklaştırılıncaya kadar buna devam ederiz ve sonunda o evden elimizi çekeriz. Aynı usûlü sırasıyla bütün evlere tatbik ederiz. Kedilerin azalmasıyla zararın da azaldığını gören halk sonunda hepsini kovacaktır.

Nihâyet bu fikri tatbik ederler ve kedilerden kurtulurlar. Böylece daha zayıf bir hayvan kendisinden kuvvetli olanı hile ile alt eder. Şu hâlde canlıların en akıllısı olan insan düşmanına akli ile üstün gelmeyi niçin ümit etmesin ? »

Bu hikâyenin temel unsurları sonraları İran edebiyatında tekrar işlenmiştir. Bunlardan biri Amir Husayn Husayni (v. 720/1320'den sonra) ²² 'nin *Zad al-musâfirin* 'indeki bir fıkradır ²³. 6 beyit tutan bu fıkra şöyle tercüme edilebilir :

Kuyruksuz bir eşek vardı; birgün kuyruksuzluk derdi arttı. Her tarafı dolaşıyor, kuyruk arıyor, ağzını açmıyordu. Ansızın, tesâdüfen önüne çıkan ekilmiş bir tarlanın ortasından geçti. Meğer tarla sâhibi onu bir köşeden görürmüş; hemen yerinden fırladığı gibi eşeğin kulaklarını kesti. Zavallı eşek kuyruk arzu etmişti; kuyruk bulamadığı gibi iki kulaktan da oldu. İşte haddini aşan kimsenin lâyiği sonunda budur.

Burada eşeğin boynuz değil de, herhâlde daha önce kaybetmiş olduğu bir kuyruk araması — hikâyenin farklı bir şeklinin ihtisâr ile atılmış bir tâlî vak'asından gelmiyorsa — şâirin bu kısa parçada *dum, dam, gam, gum* v. s. kelimeleriyle yaptığı ve âdeta ısrarla tekrarladığı cinas, secî ve kafiyelerden doğmuş olabilir ²⁴.

Amir Husayni'nin bu kısa parçası İran edebiyatında bahis mevzûu

²² Mir Fahr al-Sâdât Ruko al-Din Husayn b. 'Alim al-Husayni ve hakkında bibliyografya için bk. Ahmed Ateş, *İstanbul kütüphanelerinde farsça manzum eserler*, İstanbul, 1968, I, 223 v. dd.

²³ *Zād al-musāfirin*, Üniversite kütüphanesi, nr. FY 538, vr. 541^a; nr. FY 593, vr. 151^a; nr. FY 472, vr. 28^b. Muallim Nâci, yukarıda işaret edilen (bk. not 15) darb-ı meseli açıklarken hikâyenin metnini tercümesi ile birlikte verir. Hikâyenin metni ve tercümesi için ayrıca bk. Faruk K. Timurtaş, *Şeyhi 'nin Harnâmesi*, İstanbul, 1971, s. 12. Burada tercümede (str. sondan 4) *kulak* kelimesi *kuyruk* olacaktır.

²⁴ Muallim Nâci, Arapça darb-ı mesellerin îzahına dâir mezkûr eserinde (s. 328-329) "Bâzi üdebây-ı Türk 'ün re'yine göre bu mesel-i müşterekte Arab'ın tasavvuru Acem'in tasavvurundan hakîmânedir... Bir acemî tarafından der - meyân olunan, eşeğin haddini tecâvüz etmiş olması kuyruk aramasından değil, ekinliğe girmesinden lâzım geleceği mülâhazası bu itirâzı dâfi' olmaz..." der. Onun bu ifâdesine göre, adı geçen darb-ı mesel ile Amir Husayni 'nin manzûmesi en az iki kişi tarafından bahis mevzûu edilmiş, hatta belki de münâkaşa mevzûu olmuştur.

kıssayı işleyen tek örnek olmamalıdır. Arandığı takdirde manzûm veya mensûr eserlerde bunun daha başka nümünelerinin çıkacağı muhakkaktır.

Bu eski ve çok yayılmış olduğu görülen kıssayı işleyen eserlerin bugün bilinenleri arasında en başarılısı ve en değerlisi şüphesiz, Şeyhî (v. 832/1419'den sonra)²⁵'nin *Har-nâme*'sidir²⁶. Mizâhî hiciv sahasında eski Türk edebiyatının en güzide eseri olan bu küçük mesnevîyi şâir, başından geçen bir hâdise üzerine yazar : Farklı rivâyetlerin münâkaşası bir tarafa, devrin hükümdârından gördüğü lûtuf ve ihsanlardan sonra yolunu kesenler tarafından soyulur, dövülür ve mâruz kaldığı muâmeleyi yine hükümdâra çok eski an'anesi olan "mesel getirme" yoluyla duyurmak ister. Kendisini, gerçek değerini bilmeden lâıyk olmadığı nimetler isteyen, başından büyük işlere kalkışan, böylece kulaklarını da kaybeden eşeğe benzeterek görünüşte bizzat şahsını mizâh ve hiciv mevzûu yapan şâir, gerçekte tıpkı Fuzûlî'nin *Şikâyet-nâme*'sinde olduğu gibi, bu alaycı tebessümün zarif tülü ile devrinde lâıyk olduğu alâkayı görememekten, kaderinden şikâyetçi muztarip yüzünü gizler.

Mükemmel bir iç plânla nazmettiği 126 beyitlik mesnevisinde şâir, tevhd (beyit nr. 1-7), naat (nr. 8-12) ve hükümdârı medih (nr. 13-34) kısımlarından sonra hâlınden şikâyet eder: Şöhreti Çin ve Hitâ'ya kadar yayılan âdil kükümdârların sâyesinde cihan zevk içerisinde yaşamaktadır; fakat kara bahtlı Şeyhî mihnet ve belâ içindedir. Rahat ve devlet umar, zahmet ve mihnetle karşılaşır (nr. 34-36). Bunları düşünürken aklına gelen hâline uygun kıssanın hikâyesine geçer²⁷. Kıssayı

²⁵ Sinânüddîn Yusuf b. Meccüddîn Ahmed ve hakkında bibliyografya için bk. Faruk K. Timurtaş, *Şeyhî*, *İA*, 1968, XI, 474-479 ve aynı müellifin yukarda (not 23) adı geçen eseri.

Şeyhî'den bahseden muahhar eserlerin bâzılarında "asıl adı"nın Sinan olduğu söylenir. Halbuki bu, adı değil lakabı olan Sinânüddîn'in kısaltılmışıdır. Şâirin adının Yusuf mu Sinân veya Sinânüddîn mi, babasının isminin Ahmed mi Meccüddîn mi olduğu hususundaki kararsızlığa da aynı şekilde mahal yoktur. Çünkü Sinânüddîn, Meccüddîn gibi terkibler isim değil lakabdır. Bunların isim olarak kullanılması son zamanlarda başlar. Bu tarz lakablar gelişi-güzel alınmaz veya takılmazdı. İstisnalar bir tarafa, umümiyetle meselâ Ahmed 'ler Şemsüddîn veya Meccüddîn, Ali 'ler Alâüddîn, Dâvûd 'lar Şerefüddîn, Halil ve Hızır 'lar Hayrüddîn Hasan ve Hüseyin 'ler Hüsâmüddîn, İbrâhim 'ler Tacüddîn İsmâil 'ler Kemâlüddîn, Mahmud 'lar Bedrüddîn, Muhammed 'ler Muhyüddîn, Celâlüddîn, Şemsüddîn veya Bahâüddîn, Mustafa 'lar Muslibüddîn, Yusuf 'lar Sinânüddîn v. s. lakabını alırlardı.

²⁶ *Har-nâme*'nin tenkidli metni için bk. Faruk K. Timurtaş, *Harnâme*, *TDED*, 1949, III, 369-389; aynı müellif, *Şeyhî hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1968, s. 180-186; aynı müellif, *Şeyhî'nin Harnâmesi*, s. 19-47.

²⁷ Eserin Millet Kütüphanesi Ali Emiri Kısmı'ndaki (manzûm eserler nr. 238) *Münâsebet-i hikâyet* başlığı (fotografı için bk. F. K. Timurtaş, *Harnâme*, s. 99) herhâlde

anlatır (nr. 39-112); sonra kendi hâlinin hikâyedeki eşekten farksız olduğunu söyleyerek hükümdârdan alâka, himâye ve adâlet ister (nr. 113-126).

Mesnevîde şâirin temessül yoluyla naklettiği hikâye şöyle hülâsa edilebilir :

Gece gündüz yük çekmek canına tak etmiş, zayıf, tüyleri dökülmüş, artık bir iskeletten ibâret kalmış, zavallı bir eşek vardı. Birgün sahîbi palanını alıp onu otlığa salıvermişti. Eşek, otlakta öyle bakımlı, öyle sıhhatli öküzler gördü ki, kılı çekilse yağı damlardı. Bâzısının boynuzu ay gibi, bâzısının halka halka yay gibiydi. Böğürüp bağırsalar dağlar, kale kapıları yankılanırdı. Zavallı eşek bunları görünce şaşırıp kaldı: Bâzan yaylada, bâzan kışlakta kalıyor, işsiz, dertsiz dolaşıyorlardı. Ne yular, ne palan derdi çekiyor, ne de yük altında iniyorlardı.

Eşek bir de kendi hâlini düşündü... yaratılıştâ, şekilde bunlar eşeklerden farklı değildi. Peki, niçin onların başına sultanlık alâmeti gibi bu taclar kondurulmuştu; neden eşekler böyle yoksulluk içindeydiler? Çok yaşlı, akıllı ve tecrübeli, hakîm, ulu bir eşek vardı. Bu sırrı ancak o bildirdi. Gidip ona baş vurdu ve sordu:

— *İnsanlar, eşeğin, hor ve idrâksiz olmakla beraber, yük taşıdığı için kadrinin yüksekliğini kabul ederler. Yük taşımakta biz üstünüz de neden boynuzla lâyük görülmedik?*

İhtiyar eşek cevap verdi :

— *Allâh öküzleri rızık sebebi olarak yaratmıştır; onlar arpa, buğday yetiştirmekte çalışırlar. Bu sebeple başlarına devlet tâcı konmuştur. Halbuki bizim işimiz odun taşımaktır. Bu âdi işe göre bize boynuz değil, kulak ve kuyrak bile çoktur.*

İçî yaralı eşek bu cevabı alınca yüz derdle döndü. Yolda kendi kendine :

— *İşin aslı anlaşıldı, dedi. Odun taşıyıp sopa yiyeceğime gider ben de buğday yetiştirme işinde çalışırım, böylece benim de kadrim artar.*

Bu sırada yeşermiş bir ekin tarlası gördü. Aç eşek gûyâ tarlayı işlemek için aşk ile ekine daldı, can derdinin ilâcı olan yeşermiş arpayı bir yandan yiyor, bir yandan ayakları ile çiğniyor, eziyordu. Nihâyet yemyeşil ekini kara tarlaya çevirdi. Karnı doyunca da yuvarlanıp çirkin sesi ile anırmaya başladı.

istinsah sırasında dört beyit aşağıya alınmıştır. Mantikî yeri 34. ve 35. beyitler arası olan bu başlığın, Üniversite Kütüphanesi nüshasındaki mukabili bulunan *Âgaz-ı dâstân* ibaresi (bk. aynı eser, s. 90) yerine daha uygundur. Müstensihler birbirine çok yakın olan bu iki başlıktan birini atlarken, bâzı nüshalarda da birinin yerine diğerini kaydetmiş olacaktı.

Eşeğin sesini duyan tarla sâhibi bir sopa kaptığı gibi koştu. Tarlanın hâlini görünce içi yandı. Ne sövmekle ne dövmekle yüreği soğuyabildi. Bıçağını çekti, eşeğin kulağını, kuyruğunu kesti.

Zavallı eşek yaş yerine kanı dökülüp kaçarken karşılaştığı yaşlı eşek ona hâlini sorunca

— Ey ihtiyar, ey tilki gibi yalan dolanla dolu eşek! dedi,

Bâtil isteyü haktan ayrıldım

Boynuz umdum kulaktan ayrıldım.

Görüldüğü gibi, Şeyhî'nin *Har-nâme*'sinde hikâyenin daha önceki nümünelerinden ayrılan taraflar ve fazla unsurlar vardır: Meselâ, eşek, öküzleri kıskanmakta ve onların "taç" ları andıran boynuzlarına sâhip olmak istemektedir. Ayrıca bu eserde, hikâye kahramanları arasında tecrübeli ve "hakîm bir eşek bulunmaktadır. Mevzûun işlenişindeki ustalığı, tasvir ve tahlillerdeki başarısı yanında, bu fark ve ilâvelerin hepsi acaba Şeyhî'ye mi âittir?

Bu hususlarda kat'î bir şey söylenemez. Bulunacak yeni vesikalar tahmîne dayanacak hükümleri, kısmen de olsa değiştirebilecektir.

Öyle görülüyor ki, bu mevzû arap edebiyatına hicreti takip eden asırlarda Pehlevî edebiyatından yapılan tercümelerle geçmiş değildir. Hikâyenin, *zalim*, *musallam* gibi sıfatlarla anılan devekuşuna bağlı şekli, yukarda gösterilmeğe çalışıldığı gibi, her hâlde çok eskiden beri yaygındı. Ancak eski İran edebiyatıyla yeni ve yakın bir temâs, araplar arasında devekuşuna çevrilmiş olan eşeğe tekrar eski yerini vermiş olmalıdır.

Bu mevzû çok yayılmış, zamanla ve yayıldığı muhitlerin icaplarına göre değişikliklere uğramıştır. Hattâ Aesopos (m. ö. VII. - VI. asır)'a isnâd edilen masallar arasında bulunan ve dolayısıyla La Fontaine (1621-1695)²⁸'e de model olan *eşek ile küçük köpek* adlı şu fablin²⁹ bu hikâye ile çok eski bâzı akrabalıklarının bulunduğu düşünülebilir :

Adamın birinin bir küçük köpeği ile bir de eşeği varmış; hep köpeği ile oynarmış. Yemeğini gidip çarşıda yese, köpeğini unutmaz, ona birşey

²⁸ Msl. bk. Jean de La Fontaine, *Fables*, Paris, 1966 (Garnier - Elammation), s. 119. La Fontaine'nin masallarının IV. kitabının 5. fabli olan bu hikâyenin kaynaklarını gösteren M. Henri Regnier, köpeği veya daha başka hayvanları taklit eden eşeğin müşkil vaziyetlere düştüğüne dâir birçok Şark masallarının bulunduğu işâretle bunların yerlerini gösterir: *Oeuvres de J. de La Fontaine*, Paris, 1883 (*Les Grands Écrivains de la France*), I, 281.

²⁹ Aisopos, *Masallar*, trc. Nurullah Ataç, İstanbul, 1945 (*Dünya Edebiyatından Tercüme*ler, Yunan klâsikleri : 70, s. 153.

getirir, köpek kuyruğunu sallayarak yanına gelince önüne atıverirmiş. Eşek bu hâli kıskanmış: "Ben de yaparım!" diyerek akşam efendisine karşıcı gitmiş, sıçrayıp oynamış, adamcağızın boynuna atılmağa kalkmış; ama ayağı ile vurup canını acıtmış. Efendisi kızmış, düvdüre düvdüre ahıra gönderip bağlatmış.

Her iş herkesin elinden gelmez, bu masal onu gösteriyor.

II

Yukarda nakledilen *Fareler hükümdarı ile üç veziri*'nde çerçeve hikâye içerisindeki farelerin kedinin boynuna zil takmak istemeleri kıssası da Arapçaya birkaç darb-ı mesel bırakmıştır. Birçok kaynakta izahları münâsebetiyle, bu darb-ı mesellerin hikâyesi de kısaca nakledilmiştir. Nitekim al-Anṭōn Şalḥānī al-Yasū'î kısa bir makale³⁰ ile buna temâs etmiş, bu darb-ı mesellerden birini al-Maydāni, İbn Manzūr ve Freytag'da fıkrasiyle birlikte tesbit ederek Louis Cheikho'nun *Kalila va Dimna* neşrinde yer alan (s. 249-259) yukardaki hikâyeye bağlamıştı.

Esâsı itibâriyle, kulaklarını kaybeden eşeğin hikâyesi gibi fareler ve kedi masalı da Arapçaya *Kalila va Dimna*'nin tercümesinden sonra geçmiş olmamalıdır.

Bu ikinci kıssanın hissesi olan

بَقِيَ أَشَدُّ veya بَقِيَ شَدُّ

(Geriye işin en mühim ve tehlikeli kısmı kaldı !)

darb-ı meseli meselâ h. III. asrın sonlarında vefat eden al-Mufazzal b. Salama'den itibâren birçok müellif tarafından tesbit ve nakledilmiştir³¹.

Daha sonraki müelliflerin de büyük ölçüde bağlı kalarak tekrarladıkları fıkrayı al-Mufazzal şöyle anlatır :

Hayvanlar hakkındaki hikâyeler arasında nakledildiğine göre, vaktiyle bir kedi varmış. Fareleri kırmış geçirmiş. Kalanlar toplanıp "Bu kediye artık bir çâre bulmak istiyoruz; bizi mahvetti!" demişler. Sonra

³⁰ Masal al-cirzân va'l-hirr, al-Maşriḳ, 1911, XIV, 510-511.

³¹ Bk. al-Mufazzal, al-Fāhir, nşr. C. A. Storey, Leyden, 1915, s. 148 (= nşr. 'Abd al-ʿAlim al-Tahāvi, Muḥ. ʿAlī al-Naccār, Kahire, 1380, s. 179, nr. 292); al-Maydāni, Macmaʿ al-amṣāl, Tahran, 1290, s. 84 (= Kahire, 1379, I, 100); Farāʿid al-laʿāl, I, 82; al-Mufazzal'dan naklen; Lisān al-ʿArab, IV, 218, son altı satır ve buradan naklen: Tūc al-ʿarūs, II, 389, ortalarında; Freytag, mezkûr eser, I, 169, Cap. II, nr. 63.

kedinin boynuna bir zil takmağa karar vermişler : Zilin sesini duydukları zaman ondan sakınacaklarmış. Zili getirmişler ve bir ipe bağlamışlar. Bu işi bitirdikten sonra "Peki demişler, kim bunu kedinin boynuna takacak?" içlerinden biri "İşin asıl zor tarafı kaldı!" demiş...

Bu kıssaya bağlı darb-ı mesellerden birisi de şudur :

جَرِيٌّ يَلْتَقِ الْجَلْجَلِ

(Zili asacak cesur!)³²

Birinci hikâyede olduğu gibi ikincisi de Arap şiirine geçmiş, hatta Abu'l-Nacm al-İclî (v. 105/724'ten sonra)'nin bir mısraı bu sebeple üçüncü bir darb-ı mesel hâline gelmiştir :

إِلا امرءٌ يَعْقِدُ حَيْطَ الْجَلْجَلِ

(İş, sâdece zilin ipini bağlayacak adamı bulmaya kaldı.)³³

Farelerin kedinin boynuna zil takmak istemeleri hikâyesi de Garp edebiyatına geçmiştir. Aesopos'ta bulunmayan bu hikâyeye XVI. asırda yaşamış bir İtalyan edîbi olan Abstemius'ta ve daha sonra da La Fontaine'de tesâdüf edilir.

Kalila va Dimna, İbn al-Mukaffa^c'ın eserinden İbrâniceye (m. XII. ve XIII. asırlar) ve bu yolla Lâtinceye (m. XIII. ve XIV. asırlar), İspanyolcaya (m. XIII. asır), İngilizceye (m. XVI. asır) v. s. tercüme edilmiş bulunuyordu. Fakat bahis mevzûu hikâye Batı'ya eserin yine İbn al-Mukaffa^c tercümesine dayanan, bununla beraber *Fareler hükûmdârı ile üç veziri* kıssasını da ilâve olarak ihtiva eden, Symeon b. Seth'in³⁴ Yunancaya milâdî XI. asırda yaptığı ve XV. asırda da İtalyan-

³² Yakût, *Mu^ccam al-buldân*, II, 98.

³³ Yukarda gösterilen kaynaklarda bâzan şâirin adı zikredilmeden verilen bu beyit al-İclî'nin, tamâmı Bahcat al-Asari tarafından neşredilmiş bulunan (bk. *Macallat al-Macma^c al-İlmi al-^cArabî*, 1928, VIII, 472-479) ve *Umm al-racaz* diye meşhûr bir şiirin de geçer (s. 474, str. 8); ayrıca bk. *Lisân al-^cArab*, XIII, 192.

³⁴ V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes...*, Liège-Leipzig, 1897, II, 21 ve s. IX'daki cetvel ; C. Brockelmann, *Kelile ve Dimne*, IA, VI, 556^b — *Kalila va Dimna*'nın muhtelif dillere ve bu arada bilhassa Arapça ve Farsçaya yapılmış tercümeleri için, yukarda anılan yerlerden başka bk. ^cAbd al-Latif Hamza, *İbn al-Mukaffa^c*, ikinci baskı, Kahire, 1937, s. 187-226 ; *Pançatantra*, Farsça trc. Indu Shekhar, Tahran 1341 hş., mütercimim önsözü, s. 16-23 ve eserin sonundaki cedvel ; bâzı Türkçe tercümeleri için, noksan olmakla berâber, ihtiyat kaydı ile şu erere de bakılabilir : Beydeba, *Kelile ve Dimee*, [İbn al-Mukaffa^c tercümeninden] çeviren : Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1945 (Dünya edebiyatından tercüme. Hind klâsikleri : 1), mütercimim önsözü, s. V-IX.

ca'ya çevrilen nakil vasıtasıyla geçmiş olmalıdır. Şu hâlde Abstemiun bu hikâyeyi bilmesi tabiidir. La Fontaine'e gelince, onun, *Kalila va Dimna* ile yakın teması başka bir eser vasıtasıyla olmuştur: La Fontaine daha ziyâde bu eserin *Anvâr-i Sühayli*'nin 1644'te yapılan bir tercümesinden (*Le Livre des lumières ou la conduite des rois*) istifâde etmiştir. Nitekim 1678'de neşrettiği fabllerine yazdığı önsözde adı geçen tercümeyle temas ile mevzularının büyük kısmını Hindli hakîm Pilpay (: Beydeba)'a borçlu olduğunu söylüyordu. Ancak onun istifâde ettiği eserde üzerinde durduğumuz hikâyeleri ihtiva eden kısım yoktu. Bu sebeple o, *Conseil tenu par les rats* ("Farelerin toplantısı") adlı fablinde bu mevzûu Abstemiun'tan alarak işlemiştir³⁵.

³⁵ *Fables, Livre, II, Fable III* (msl. bk. zikredilen neşir, s. 74-75): M. Henri Ragnier, *aynı eser*, I, 133 (burada La Fontaine'in Abstemiun'a istinâd ettiği ve hikâyenin Aesopos'da bulunmadığı belirtildikten sonra *Kalila va Dimna*'nin bâzı rivâyetlerinde tesâdüf edilen *Fareler hükümdarı ile üç veziri* masalında mevzûun geçtiği, bu arada adı geçen eserin S. b. Seth'in Grekçe tercümesinde bulunduğu belirtilmiş, ayrıca Silvestre de Sacy neşrinde hikâyenin yeri gösterilmiştir); ayrıca bk. G. Michaut, *La Fontaine*, Paris, 1929, s. 126, 130,